

Олександр Кривоший

“ЖІНОЧЕ” В КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ КОЗАЦЬКОГО ЗАПОРОЖЖЯ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Уперше в українській історіографії простежено еволюцію історичних поглядів на проблему неіснування/існування “жіночого” в культурному просторі козацького Запорожжя у науковому доробку українських істориків другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Розглянуто трансформацію авторських сюжетів залежно від історичних обставин.

Ключові слова: історіографія, козацьке Запорожжя, культурний простір, запорізьке козацтво, воєнна повсякденність жінок, наукова творчість А. Скальковського, П. Куліша, М. Костомарова, В. Антоновича, Й. Ролле, Д. Яворницького, О. Левицького, жінка-воїниця.

Сучасний стан розвитку історичної науки в Україні диктує потребу поглибленого аналізу історіографічної спадщини, розгляду її під новим кутом зору, звільнення від наявних стереотипів та хибних інтерпретацій. Серед недостатньо досліджених сегментів української історіографії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. й досі перебуває історія жінок козацького Запорожжя як напрям історичного знання, об'єктом дослідження якого виступають жінки в історії Запорожжя – історико-географічної області на Півдні України¹, їхнє правове становище, функціональні ролі, місце в суспільному житті, творенні національно-культурного простору.

Реконструкція науково-творчої спадщини вчених, пов'язаної з вивченням становища жінки в козацькому соціумі у контексті історичного, правового, етнокультурного, соціологічного, антропологічного вимірів, відкриває можливість відтворення нових фемінологічних моделей науки в поєднанні з чинниками простору і часу.

Не буде відкриттям, але все ж таки ще раз наголосимо – без будь-якого перебільшення та зайвих емоцій, що перші спроби вписати жінку в історію запорізького (низового) козацтва були зроблені ще на рубежі ХVІ і ХVІІ ст. Не пізніше 1578 року шляхтич Свентослав Оржельський (1549–1598), відомий у Великопольщі своєю розважністю та політкоректністю, створив латиномовний рукопис авторських хронік “Справи безкоролів'я по смерті безсумнівній Сигізмунда Августа” [1, с. 15-16].

Описуючи життєустрій “Війська Низового”, відображаючи тогочасні уявлення про побут та повсякденність низових козаків, він зазначив, що мешкають (вони, козаки. – О. К.) на берегах та численних островах Дніпрових <Бористенових>; усі піші будують дивно легкі морські човни, що здатні з легкістю витримувати хвилі морські. Живуть лише зі здобичі. Нападають на суші і на морі на Татар особливо і [на] Турків. Гніздяться з дружинами і дітьми на островах (курсив наш. – О. К.), котрими Дніпро <Бористен> буває, і можуть виставити до 8 000 жовнів. Назва їх Низовці, або Низові, походить відтого, що сидять на нижньому Дніпрі <Бористені> (низ слов'янською означає діл) [1, с. 18]. Стає очевидним, що на час створення цитованого нами тексту, а це кінець ХVІ ст., у “Запорогах” “на берегах та численних островах Дніпрових” [1, с. 18] у багатих на дикого звіра, рибу та різноманітні небезпеки місцевостях жили не лише чоловіки, а й жінки.

Тим часом, створювана впродовж кількох століть історія Запорогів і досі розповідається, головню, через чоловічу участь.

¹ Запорожжя, Запороги розглядається автором як історико-географічна область на Півдні України, яка стала місцем розташування як козацтва, так і інших груп запорізьких поселенців – селян, лоцманів, чабанів, рибалок, мисливців та ін. При такому підході до вивчення історії Запорожжя стає очевидним, що культурний простір цієї кризової історико-географічної області був наповнений різноманітними двостатевими, поліетнічними практиками повсякденного життя її мешканців. Відтак, матимемо на увазі той факт, що буденні практики запорізького козацтва були тісно пов'язані (природні взаємовпливи) з уже сформованими традиціями степового життєустрою, які передбачали присутність жіночого складника, шлюбні стосунки (інститут сім'ї) та природне збільшення кількості населення. Особливі умови життя на Запорожжі вимагали вироблення у степового населення таких рис характеру і норм життєустрою, які б забезпечували їм можливість виживання в умовах постійної небезпеки. (Див.: Кривоший О. Специфіка та межі присутності “жіночого” в культурному просторі Запорожжя. Військово-історичний аспект / О. Кривоший // Мандрівець. — 2011. — № 5. — С. 20–28). Цілком слушним у цьому контексті виглядає припущення сучасного історика-джерелознавця Дмитра Вирського про те, що зростання кількості запорожців з 8 тис. у 1570-х, за С. Оржельським, до 18–30 тис. перед 1648 р., за А. Фредро (зрозуміло, що це доволі умовні цифри), загалом “скидається на банальний природний приріст, а не результат перманентного (і масового) допливу до лав козаків” (Вирський Д. Дискурс про козаків (характеристики українського козацтва в річкосполитській історіографії останньої третини ХVІ – середини ХVІІ ст.) / Д. Вирський. — К.: Ін-т історії України, 2005. — С. 18, 105).

Якщо погодитися з тим, що Запорожжя було місцем проживання не лише козацтва, а й селян, лоцманів, чабанів, рибалок, мисливців та сезонних добиччиків, – стає очевидним, що на узбіччі історіографічного процесу залишається воєнна повсякденність жінок як “осілого” – селянського, лоцманського, так і кочового – чабанського, рибальського, бортницького та мисливського Запорожжя.

Викладене вище свідчить про те, що наукове дослідження та всебічне глибоке висвітлення проблематики, пов'язаної зі способом розв'язання українськими істориками другої половини XIX – початку XX ст. проблеми неприсутності/присутності “жіночого” в культурному просторі козацького Запорозжя, має як теоретичне, так і практично-пізнавальне значення. Тим паче, що ця тема містить низку дискусійних питань, які потребують кардинального переосмислення.

Заявлена у заголовку статті проблематика обумовлює не лише вибір предмета дослідження, – історіографічна ситуація навколо дослідження проблеми присутності/неприсутності “жіночого” в культурному просторі козацького Запорозжя в доробку українських істориків другої половини XIX – початку XX ст., але й визначає його хронологічні рамки, які охоплюють період з другої половини XIX ст. по 1917 рік. Вибір нижньої хронологічної межі дослідження обумовлений початком активної роботи збирачів народної пам'яті регіональних істориків-краєзнавців, етнологів, фольклористів Півдня України (накопичення фольклорного матеріалу та перехід до його наукового осмислення відбувалось у 50–70-ті роки XIX ст.) [2, с. 5]. Утім, друга половина XIX ст. не є абсолютною точкою відліку. По-перше, фольклористичні дослідження Півдня України, хоча й стихійно, розпочалися ще в 30–40-і роки XIX ст. [2, с. 6]. По-друге, незаперечним є той факт, що інформація про активну присутність жіночого складника у воєнних традиціях південноукраїнського степового соціуму була зафіксована ще в першій чверті XIX ст. [3 с. 89] архієпископом Гавриїлом (Розановим). Архієпископ Катеринославський, Херсонський і Таврійський Гавриїл (1781–1858) [2, с. 17–20] записав спомини колишнього запорожця Микити Коржа (1731–1835), у яких тилова повсякденність¹ жінок козацького Запорозжя постала як знаковий символ запорізького життєустрою. У контексті розповіді про побут та повсякденність козаків-запорозжців Микита Корж описав звичай, за яким лише жінка могла зберегти життя засудженому на смерть запорожцеві, якщо відважувалася вийти за нього заміж [4, с. 24].

Верхньою хронологічною межею визначаємо 1917 рік, яким автор обмежує дослідження історіографічної ситуації навколо проблеми неприсутності/присутності “жіночого” в культурному просторі козацького Запорозжя в доробку українських істориків другої половини XIX – початку XX ст.

Об'єктом дослідження виступає сукупність основних груп історіографічних джерел, у яких прямо чи опосередковано висвітлюється проблема присутності “жіночого” в культурному просторі козацького Запорозжя. Предметом статті є вивчення способу розв'язання українськими істориками другої половини XIX – початку XX ст. проблеми неприсутності/присутності “жіночого” в культурному просторі козацького Запорозжя.

Перед початком аналізу візьмемо до уваги той факт, що науковий доробок українських істориків другої половини XIX – початку XX ст. у контексті неприсутності/присутності “жіночого” в культурному просторі козацького Запорозжя зовсім не розглядався.

Відтак, у феміноорієнтованому доробку науковців будемо шукати, критично відтворювати і ретельно аналізувати щонайменші “сліди” “жіночого запорізького”. Розгляд цього масиву джерел під кутом зору присутності в культурному просторі козацького Запорозжя жіночого складника відразу ж відкриває цілу недосліджену “планету” під назвою “Історія жінок козацького Запорозжя в її теоретичному розмаїтті та соціокультурних практиках”.

У цьому контексті треба мати на увазі той факт, що панівним психологічним чинником Запорозжя, як і всього Великого Кордону, за влучним спостереженням І. Стороженка, була смертельна небезпека [5, с. 34]. Це означає, що в межах козацького Запорозжя загрози для окремої людини і певних соціальних груп набували системного характеру, стаючи головною ознакою повсякденного існування [6, с. 21–26]. Воєнний стан “пронизував” усі сфери життя пересічних мешканців Запорозжя як на фронті (зона бойових дій), так і у віддалених від зони бойових дій районах [7, с. 16]. Військовий чинник, головню, формував побут цих людей, а побут, своєю чергою, формував психологію та поведінкові стереотипи більшості пересічних особистостей (чоловіків і жінок) дніпровського Низу². Живучи в багатих на дикого звіра, рибу, птицю і різноманітні небезпеки пограничних місцевостях, жінка мусила бути не лише турботливою матір'ю та підприєжливою господинею, а й набувати рис безстрашного воїна, здатного виступити в похід, захистити себе, своїх дітей і маєтність від різних нападників [8,

¹ До *тилової повсякденності* автор відносить комплекс повсякденно-побутових реалій людей (чоловіків і жінок), які супроводжували війни, революції та різного роду збройні локальні конфлікти – розквартирування військ, реквізиції, забезпечення повсякденних потреб життєдіяльності військових формувань і т. ін. Див.: Кривоший О. П. Амазонки і “амазонство” в українській фольклорній традиції та історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст. / О. П. Кривоший // Київська старовина. – 2012. – № 4(406). – С. 66.

² У цьому контексті варто взяти до уваги висновки, зроблені свого часу М. Грушевським та К. Ясперсом. Перший наголосив на тому, що в другій половині XVI – на початку XVII ст. усе населення (у прикордонних із степом українських землях) жило під постійним страхом татарських набігів, на військовому становищі: міщани і селяни цих прикордонних місцевостей зобов'язані були мати коней і брати участь у походах і погоні за татарами, і вони справді “мають рушницю і вміють гарно стріляти”, як свідчать ревізори половини XVI ст. Див.: Грушевський М. Очерк истории украинского народа / уклад. іст-біогр. нарису Ф. Шевченко, В. Смоля; прим. В. Рички, А. Гуржія / М. Грушевський. – К.: Либідь, 1990. – С. 153. Другий, розглядаючи війну, воєнний стан крізь призму сприймання людьми “нештатних” ситуацій наголосив на тому, що домінуючим відчуттям під час війни є страх “страх розповсюджується на все. Він посилює невпевненість, якщо про неї не вдається забути. Страх перед життям обертається й на тіло... панує все більша невпевненість у життєздатності... Див.: Лисенко О. Повсякденна історія війни: методологічні нотатки / О. Лисенко // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / відп. ред. О. Лисенко. НАН України; Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 13. – С. 17.

с. 12]. Такі умови життя невідворотно впливали на психологію та повсякденні практики жінки, виховуючи з неї енергійну натуру, “здатну до скорботи і до найжахливіших випробувань” [9, с. 271]. Не можна не погодитися з тим, що такі жінки існували в ту епоху [1, с. 18], і з тим, що особливі умови життя на “пограничних” землях сприяли виробленню у степового населення таких рис характеру, які б забезпечували їм можливість виживання в умовах постійної небезпеки [6, с. 21–26].

Стає очевидним, що “малий життєвий світ” ординарних жінок козацького Запорожжя був тісно пов’язаний з військовістю, військом та військовими практиками [10, с. 16–21] і складався з *фронтової повсякденності* – воєн та різного роду збройних локальних конфліктів і *тилової повсякденності* – повсякденно-побутових реалій людей, які ці війни та збройні локальні конфлікти супроводжували, – розквартирування військ, реквізиції, військові заготовки, військово-санітарна діяльність, забезпечення повсякденних потреб життєдіяльності окремих воїнів і військових формувань (ватаг, загонів, підрозділів) і т. ін.

Інтерес до вивчення історії воєнної повсякденності жінок козацького Запорожжя в українській історіографії почався з дослідження одного із суперечливих і водночас актуальних питань, а саме – проблеми присутності/неприсутності жіночого складника в культурному просторі Запорігів. Одним із перших до розробки цієї теми долучився Аполлон Скальковський (1808–1898). У 1841 році історик уперше видав свою працю “История Новой Сечи или последнего Коша Запорожскаго” [11, с. 437], в якій авторитетно заявив, що стосунки запорожців з жінками зводилися до “безлюбного” статусу запорожців та насмішкувато-парубочого трактування козаками прекрасної статі [12, с. 60; 74; 151; 210; 211]. А. Скальковський твердив, що козакам-запорожцям заборонялося не лише одружуватися, бо козак “за втрату цноти (надто в Січі) міг поплатитись головою” [12, с. 211], а й приводити жінок у межі Вольностей Війська Запорізького Низового. Посилаючись на “неписаний статут Запорізького товариства”, історик стверджував, що всі чини і звання війська Запорізького, від кошового до полкового хорунжого, одержувало тільки товариство, тобто нежонаті козаки, одружені ж ніякого чину і посади обіймати не могли.

Право сидіти зимівниками також могло мати лише товариство зі своїми служителями або молодиками, записаними по куренях або ні, але також неодруженими. Батько ж “міг жити із синами або родичами, якщо ці останні по куренях вважалися, але жодної жінки в зимівниках не було і бути не могло...” [12, с. 74]. І це при тому, що А. Скальковський одним із перших в українській історіографії, почав аналізувати усну народну творчість, використовуючи її як джерело для вивчення історії Півдня України [13, с. 21]. А колективна пам’ять українців (контент національної пам’яті “безмовної більшості”) середини ХІХ ст. продовжувала зберігати значну кількість сюжетів про воєнну повсякденність жінок козацького Запорожжя [10, с. 15–23] та низку героїчних жіночих образів [6, с. 24].

Сформульовані істориком історіографічні штампи про зневажливе ставлення козаків до жінок та постійне порівняння запорізького козацтва з безшлюбними лицарськими орденами католицького світу невдовзі стали “офіційним” поглядом на історію стосунків запорожців з жінками та жіночу історію козацького Запорожжя.

Близькими до “офіційного” погляду у своїй оцінці становища жінки в запорізькому козацькому соціумі були й праці П. Куліша [14] та Д. Мордовцева [15], які вийшли друком у середині ХІХ ст. Інтерес до нього історики зводили до козацького аскетизму та виголошеної П. Кулішем тези “Не ступай, бабо, ногою у січовий Кіш, лучче в домовину” [16, с. 417]. Ця теза, очевидно, відповідала уявленню автора і тогочасної історичної науки про статус та межі присутності жіночого складника в культурному просторі Запорожжя.

Виникнення національних традицій історіописання та започаткування українських наукових шкіл в історичній науці активізувало наприкінці ХІХ ст. процеси наукового пошуку та сприяло розширенню джерельної бази досліджень. Вивчення прикметних рис ментальності українського народу, повсякденної історії січовиків і “воюючих” жінок “українного” пограниччя, завдяки зверненню до архівних, мемуарних та фольклорних джерел, стали визначальними рисами наукових праць М. Костомарова, В. Антоновича, Й. Ролле, В. Калаша та О. Левицького.

Перший крок в історико-фемінологічних студіях М. Костомаров зробив у своїй дисертації “Про історичне значення російської народної поезії”, яку він захистив у 1844 році. Далі, у відомій праці “Нарис домашнього життя і вдачу великоросійського народу в XVI-XVII століттях” (1860 р.) [17] історик, протиставляючи ліберальним традиціям європейців та українців у ставленні до жінки домогосподарські порядки Московії, наголосив на тому, що “дружини козаків були їхніми помічницями і навіть ходили з ними в походи” [18, с. 136] і загалом користувалися порівняно більшою свободою, ніж великоукраїнські жінки. Для М. Костомарова відважна, здатна чинити опір несприятливим обставинам і боротися за себе українська жінка є гідною поваги і замишування [19, с. 582–739]. Російська жінка, зі слів М. Костомарова, на противагу “слабка істота, яка легко підкоряється обставинам і долі” [20, с. 194]. Сенс такого прийому, що стане характерним для більшості історико-фемінологічних розробок історика, за влучним спостереженням Л. Буряк, полягав у тому, аби обґрунтувати відмінності між українцями і росіянами, показати розбіжності їхніх історичних першопочатків [21, с. 194].

Вагомий внесок у дослідження проблематики, пов'язаної з повсякденною історією жінок козацького Запорозжя, вніс історик і громадський діяч В. Антонович. Незважаючи на те, що історико-фемінологічна спадщина В. Антоновича виглядає аж надто скромно (особливо на тлі таких істориків, як Й. Ролле та О. Левицький, оскільки у доробку вченого тільки одна праця, опосередковано присвячена проблемам історії воєнної повсякденності жінок ранньомодерної України), проте його внесок не перебільшений. Завдяки зусиллям В. Антоновича на сторінках часопису “Киевская старина” було започатковано перший в українській історіографії другої половини XIX ст. історико-фемінологічний дискурс “жіночого запорізького”, який вибудовував парадигму “бачення” жіночої історії козацького Запорозжя, спираючись, головним чином, на національні культурні цінності.

Шлях на сторінки “Киевской старины” йому проклала опублікована в квітні 1883 року рецензія історика [22, с. 873–876] на книгу д-ра Антонія І “Niewiasty kresowe” – “Жінки на окраїнах”, яка незадовго перед тим вийшла друком у Варшаві [23]. Її автор майже невідомий українській громадськості, але талановитий польський історик і белетрист Й. Ролле, що друкувався під псевдонімом “D-г. Antoni I” [24, с. 124–214], ґрунтовно ознайомившись з комплексом раритетних документальних джерел, з художньою майстерністю створив шість біографічних нарисів, які змальовували побут та повсякденне життя жінок шляхетського середовища Волині; один нарис належав до кінця XVI ст., два – до першої і два – до другої половини XVII ст. і один до кінця XVIII ст. [22, с. 873].

Майже слідом за рецензією, на сторінках часопису, під заголовком “Украинские женщины” [25, с. 268–309], світ побачили історичні оповідання Й. Ролле з книги “Niewiasty kresowe”. Упорядники червневого, 1883 року, числа “Киевской старины” “зважилися передати читачам ... ті нариси з цієї книги, які представляють нам типи російської жінки XVI–XVII ст., яка виросла у межах Речі посполитої...” [25, с. 268].

Саме в цій праці історик зробив першу в українській історіографії спробу вписати у контекст історії козацького Запорозжя сюжет про активну участь жінок шляхетного стану в обмінах та викупах полонеників¹ (тилово повсякденність), які впродовж багатьох років проводилися в Запорізькому степу під Переволочною [25, с. 273].

За словами Йосипа Ролле, у XVI – середині XVII ст., “в полях під Переволочною можна було побачити не одну зем'янку, яка, заручившись листом Яна III до запорізької старшини... і захопивши з собою набитий золотом мішок, поспішала в степ, аби за посередництва Кошового викупити з неволі рідну бранку...” [25, с. 273].

Розповідаючи про досвід участі шляхетних жінок України в розшуках, обмінах та викупах полонеників (включаючи приїзд на Запорозжя і переговори зі старшинами Запорізької Січі), історик із загального масиву запорізької звичаєвості виокремив елементи досвіду перебування жінок у межах Запорізьких Вольностей та козацької Січі.

Інша робота Й. Ролле з його фемінологічного циклу, надрукована в “Киевской старине”, була присвячена жінкам при Чигиринському дворі у другій половині XVII ст. [26]. На сторінках цієї праці між описами психології, побуту та повсякденних практик елітних жінок України другої половини XVII ст. проглядають і окремі сценарії тилової повсякденності жінок козацького Запорозжя. Дослідник звернув увагу на ту обставину, що “під час воєнних дій їм (жінкам. – О. К.) доводилося інколи шукати сховища в обозах (козацьких) і поділяти всі труднощі й тривоги мандрівного життя...” [27, с. 148]. Названі істориком жінки, здебільшого, були дружинами, сестрами, коханими, коханками і полонянками козаків-запорозжців. Й. Ролле першим висловив думку про те, що козаки “часто виявляли схильність до одруження” [27, с. 149]. Серед козацьких дружин, зі слів Й. Ролле, були “не лише місцеві з походження (курсив наш. – О. К.), а й шляхетні польки, єврейки, молдаванки, вірменки і навіть іноді татарки” [27, с. 149]. Випадки одруження запорозжців із захопленими у полон жінками, за спостереженнями історика, були нормою козацького життєстрою.

Вибудовуючи свої праці на ґрунті маловідомих джерел із приватних і державних архівів Волині й Поділля, Й. Ролле доводив, що в XVI–XVII ст. козаки-запорозжці не цуралися ані жінок (торгівля полоненицями була доволі розповсюдженим серед козаків явищем), ані сімейних стосунків. На території Запорізьких Вольностей постійно перебувала значна кількість як “місцевих” жінок (дружини запорозжців, сестри, кохані, коханки, полонянки, відьми, чародійки, вдови, мешканки татарських улусів, дружини, доньки, сестри місцевих лоцманів, мисливців, рибалок і табунщиків), так і “приїжджих” (шляхтянки, які провадили розшук полонених, жінки-полонянки, що поверталися з татарсько-турецької неволі). Поза нею жило ще одне коло прямих контактів (спілкування) козаків-запорозжців. Це матері козаків, дружини, сестри, кохані, коханки, вдови козаків, відьми і шинкарки.

З 1887 року розгляд проблеми воєнної повсякденності жінок козацького Запорозжя зусиллями упорядників часопису “Киевская старина” з історичної переноситься в етнографічно-етнологічну площину. В серпневому числі журналу було надруковано повідомлення І. Поньмарьова “Запорозжская песня” [28, с. 587–588]. Ідеться про історичну пісню “Ой не знав

¹ Докладніше про участь жінок в операціях зі звільнення (викупу) полонеників див: Кривоший О. П. Жінка зі зброєю на сторінках військової історії України XVI – першої половини XVII ст. Контексти прояву / О. П. Кривоший // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини: зб. наук. праць / за заг. ред. В. В. Карпова. – К., 2011. – С. 76.

козак”, у якій розповідається про козака Супруна, який, потрапивши в ординський полон, передає сестрі лист з проханням про допомогу. Сестра козака, довідавшись про те, що він “в неділю до сходу сонця в невольську попався” “почала своїм добрим конем, як огнем, летіти” йому на допомогу. Діставшись місця, де “Супрун з ордою стявся”, почала Супрунка воювати, брата з неволі визволяти, а “бусурманців в полон гнати”:

*Гей, а не вспіла а рідна сестра
Супрунові листи получитьи,
Як почала своїм добрим конем,
Як огнем, летіти.
– Ой, і здоров, здоров, а ти, милий брате,
Чом не дав до сестри знати?
Почав битись, воювати,
Не дав сестрі знати.
Ой не вспіла тая сестра
З коника упасти,
Почала бусурманців в полон гнати.
– Ох і зоставайся здоров, милий брате,
Та давай же ти сестри завчасу вже знати.
– Сестро ж моя дорогая,
Яка ж ти слуга сильная!” [29, с. 357-358].*

Сестра поневоленого козака, отримавши звістку про те, що він у полон “попався”, як бачимо, відразу ж “почала своїм добрим конем, як огнем, летіти” йому на поміч. Тобто, перехід особистості від буденних практик тилового повсякдення до воєнних дій – фронтової повсякденності – не потребував довготривалої підготовки. Людина пограниччя (в цьому випадку жінка) постійно була готова миттєво відредагувати на будь-які прояви небезпеки: “не вспіла ...Супрунові листи получитьи, як почала своїм добрим конем, як огнем, летіти...” Стає очевидним, що “особливі” умови життя в “українних” пограничних землях Речі Посполитої вимагали вироблення у степового населення таких рис характеру, які б забезпечували їм можливість виживання в умовах постійної небезпеки.

У вересневному числі “Киевской старины” світ побачив відгук В. Калаша на публікацію І. Пономарьова. Означений відгук мав промовисту назву “Малорусская «паленица»” [30, с. 196-197]. Авторів статті в сюжеті пісні про козака Супруна і його сестру-рятувальницю, “малорусскую «паленицу»” вчувся відгомін переказів часів Русі-України про жінок-войовниць – “типі дуже звичайному в російському билинному епосі...” [30, с. 196]. На переконання В. Калаша, остаточні висновки про присутність у культурному просторі Русі-України жінок-багатирок, билинних “палениць”, заважає зробити “нерозробленість цієї тематики” [30, с. 197] в тогочасній історичній науці.

На межі XIX і XX ст. до розробки означеної в заголовку статті теми долучився історик, випускник Харківського університету Д. Яворницький. Його спостереження щодо присутності жіночого складника в культурному просторі козацького Запорозжя та участі жінок у формуванні традицій козацького життєустрою були зроблені відповідно до поширеного імперськими державними структурами впродовж першої половини XIX ст., “офіційного” погляду на запорізьке козацтво та стосунки запорозжців з жінками. Спираючись, головню, на свідчення російського інженера Семена Мишецького, німецького вченого-мандрівника Христофора Манштайна, академіка XVIII ст. Йоганна Георгі [31, с. 115, 181] та праці А. Скальковського, історик повторив сформульовані названими авторами тези про небажаність присутності жінки в межах Вольностей Війська Запорізького Низового, заборону появи жінки в межах козацького табору – Січі “*будь вона навіть матір’ю, сестрою або сторонньою для козака жінкою*” [31, с. 181] (курсив наш. – О. К.) та про зневажливе, в інтерпретації Д. Яворницького, насмішкувато-парубоче, трактування козаками прекрасної статі: “*лицарю й лицарська честь: йому треба воювати, а не біля жінки пропадати*” [31, с. 181] і т. ін. На сторінках своєї, найбільш значущої для української історіографії, праці “Історія запорізьких козаків” він відверто наголосив на повній відсутності жінок на Січі і майже повній у межах Запорізьких Вольностей. Д. Яворницький стверджував, що “запорізьким козакам не дозволяється бути жонатими у місці їхнього проживання (Січі), а котрі вже жонаті, слід, щоб жінки їхні жили в поближких містах, куди їздять вони до них на час; але робити це треба так, щоб не знали старшини”. Цього звичаю парубкування дотримували так суворо, що “з усіх кримінальних справ січових козаків, які дійшли до нашого часу, є лише одна, що розкриває гріх козака супроти сьомої заповіді” [31, с. 181].

В іншому місці “Історії...”, ніби суперечачи самому собі, Д. Яворницький подає свідчення про те, що “у відомості російського генерал-майора Петра Текелі (в 1775 році) всіх жителів Запорізької землі, “тобто козаків і посполитих, *чоловіків і жінок* (курсив наш. – О. К.) було показано 59 637 душ...” [31, с. 124].

Аналіз науково-творчої спадщини Дмитра Яворницького в контексті історичної фемінології неспростовно доводить той факт, що історик у своїх висновках спирався не на наративи

сучасників – літописців, письменників, мандрівників та дипломатів XVI–XVIII ст. чи фольклорні традиції мешканців Степової України, – а на постульовані російською історіографією XIX ст. схеми “єдинокорського” (українські вчені вважали російську історію та культуру своєю) потоку [32, с. 19]. Відповідно до цих схем розглядалось і становище жінки в козацькому соціумі. Колективна пам’ять українців про сильних, доволі самостійних в ухваленні рішень жінок, які мали “голос” і “домову владу”, була підмінена міфологічною офіційною пам’яттю про безправну, безвольну жінку, по-рабськи залежну від власного чоловіка та імператора-самодержця [33, с. 65].

На початку XX ст. до розробки теми “жінка і запорізьке козацтво” долучився вже відомий на той час український історик, археограф, архівіст і етнограф Орест Левицький. Його спостереження щодо присутності “жіночого” у звичаєвому праві козаків-запорозжців були зроблені завдяки осмисленню комплексу фольклорних історичних джерел. У 1900 році на сторінках журналу “Киевская старина” побачила світ розвідка О. Левицького “Звичайні форми взяття шлюбів у Південній Русі у XVI–XVII ст.” (1900) [34, с. 1–15]. У цій статті дослідник розглянув унікальний для українського соціуму початку XX ст. випадок можливого укладання шлюбної угоди між запорозжем і жінкою, який був у переказі, записаному від колишнього козака Микити Коржа [34, с. 14]. За словами оповідача, у м. Самара (нинішній Новомосковськ) одного разу вели до місця страти засудженого на смерть козака. Зненацька на дорозі з’явилася дівчина під білим покривалом: вона підійшла до засудженого і привселюдно заявила про своє бажання мати його за чоловіка. Процесія зупинилася: люди з цікавістю очікували, що відповідь на це засуджений. Він попросив, аби дівчина зняла покривало. Коли це було зроблено, козак, подивившись в обличчя рятувальниці, вигукнув: “Як мати таку дзюбу вести до шлюбу, то ліпше на шибениці дати дуба!” – і наказав, аби його вели до місця страти... [34, с. 14]. Дослідник глибоко професійно підходив до джерел, які могли б розкрити “таємниці” народного життя та органічно вписаної до нього жіночої компоненти. Встановивши історичну достовірність описаного вище звичаю [34, с. 14–15], О. Левицький за п’ять років (у січні 1905 р.) знову повертається до цієї неординарної проблематики і робить спробу з’ясувати “звідки і коли виник у нас (в українських землях. – О. К.) цей оригінальний звичай?” [35, с. 93]. Цій проблемі історик присвятив розвідку “Звичай помилювання злочинця, якого дівчина обрала в чоловіка” (1905) [35, с. 89–97]. У контексті зробленого відповідно до тогочасних тенденцій часу і місця, аналізу письмових і усних джерел О. Левицький дійшов висновку, що цей оригінальний звичай був запозичений зі звичаєвого права західноєвропейських народів, бо “ні в Литовському статуті, ні в інших діючих у нас юридичних кодексах про нього немає жодної згадки” [35, с. 93]. Проте відповіді на запитання коли, як, і головне, звідки відбулось це запозичення, а також, чому запозичений звичай пустив коріння і “прижився” серед козаків, історик не дав. Розглядаючи описаний звичай крізь призму правових відносин в руському (українському) соціумі першої половини XVII ст., О. Левицький показав себе блискучим правознавцем, архівістом і етнологом, проте закодовану в народних переказах та масивах письмових джерел інформацію про вплив військового чинника на побут та повсякденне життя пересічних мешканців дніпровського Низу та про воєнну активність жінок він відрефлексував лише частково. І це при тому, що в розглянутих О. Левицьким джерелах тилова повсякденність ординарних жінок козацького Запорозжя виступає як узвичаєний елемент життєустрою воєвничої козацької спільноти.

Хоча спеціальних узагальнювальних праць на тему воєнної активності жінок козацького Запорозжя у М. Грушевського немає, проте у його роботах є унікальні сюжети, які свідчать про формування сталого історико-фемінологічного інтересу вченого до означеної проблематики. Питання, що торкалися участі ординарних жінок у козацьких війнах та їх перебування в бойових козацьких таборах, доволі широко репрезентовані в роботах цього авторитетного дослідника. Твір М. Грушевського “Про батька козацького Богдана Хмельницького” побачив світ у 1909 році [36]. У цій праці історик, розповідаючи про запеклі бої козаків Богдана Хмельницького з поляками, наголосив на тому, що не тільки “чоловіки, а й жінки билися” [37, с. 38], і що поляки не жалували не тільки чоловіків, а й жінок... [37, с. 38]. Спроби розглянути науковий доробок вченого під кутом зору історичної фемінології, із властивими їй механізмами та прийомами дослідження, відкриває нові грані таланту М. Грушевського і створює додатковий простір для переосмислення його спадщини.

Критичне осмислення великого масиву виявлених історичних джерел, що постійно збільшувався впродовж другої половини XIX – початку XX ст., дало змогу М. Костомарову, В. Антоновичу, Й. Ролле, О. Левицькому максимально наблизитися до адекватного розуміння запорізько-козацького соціуму, аналізуючи його з урахуванням жіночого складника. Отже, в українському наративі другої половини XIX – початку XX ст. була створена основа для реконструкції багатогранного образу жінки-воєвниці, що поставав в історико-правовому, етнографічному, соціальному та культурологічному вимірах.

Стає очевидним, що українські історико-фемінологічні студії другої половини XIX – початку XX ст., спрямовані на висвітлення воєнної повсякденності жінок – мешканок українських пограничних земель Речі Посполитої, заявили про себе як про перехрестя різних наукових течій. Відповідно до цього, в українському наративі другої половини XIX – початку XX ст.

виокремилися щонайменше два історико-фемінологічні дискурси, що стосувалися проблематики, пов'язаної з присутністю жіночого складника в культурному просторі козацького Запорозжя.

Перший український історико-фемінологічний дискурс вибудовував парадигму жіночої історії, послуговуючись нав'язаним тогочасному українському соціуму типом світосприймання (конструкт “не-національної пам'яті”) [38, с. 24]. Він був представлений науково-творчим доробком істориків А. Скальковського, П. Куліша та Д. Яворницького, які сформулювали концепцію, згідно з якою по-стать жінки у межах Вольностей Війська Запорізького Низового розглядалася козацтвом як небажана, а то й меншовагітна [33, с. 64].

Другий історико-фемінологічний дискурс ґрунтувався на суто національних культурних цінностях. Він був представлений науково-творчим доробком істориків М. Костомарова, В. Антоновича, Й. Ролле, О. Левицького. Ця група науковців була переконана, що життєвий простір жінки у пограничних “українних” землях Речі Посполитої був тісно пов'язаний з військовими практиками козаків-запорозжців та козацьким військом, навколо якого реалізувалося значне число феміноорієнтованих взаємозв'язків [33, с. 64].

Працями названих істориків воєнна (фронтowa і тилова) повсякденність жінок козацького Запорозжя була виокремлена із загального масиву шляхетсько-козацької звичаєвості і короткими сюжетами вписана в повсякденну історію ранньомодерної України козацького Запорозжя, жінок України ранньомодерної доби та українського козацького війська XVI–XVII ст. Проте активні намагання М. Костомарова, В. Антоновича, Й. Ролле та О. Левицького представити жінок козацького Запорозжя повноцінними учасницями історичного процесу залишилися практично невідрефлексованими більшістю сучасників. Нав'язаний українському суспільству “офіційний” погляд на повсякденну історію жінок козацького Запорозжя витіснив з поля уваги та змусив до “мовчання” (на “офіційному” рівні) суто національний контент історичної пам'яті [38, с. 24]. Колективна пам'ять українців про відважних, здатних чинити опір несприятливим обставинам і боротися за себе, жінок, які мали “голос” права і “домову владу”, була підмінена міфологічною “офіційною” пам'яттю про безправну, безвольну, по-рабськи залежну від власного чоловіка та імператора-самодержця жінку.

Література

1. Вирський Д. Дискурс про козаків (характеристики українського козацтва в річесполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.) / Д. Вирський. — К. : Ін-т історії України, 2005. — 110 с.
2. Іванникова Л. Фольклористика Півдня України: сторінки історії / Л. Іванникова— Запоріжжя : РА Тандем-У, 2008. — 292 с.
3. Левицький Ор. Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужья / Ор. Левицький // Киевская старина (далі — КС). — 1905. — № 1. — С. 89–97.
4. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. — Днепропетровск, 1991 — 63 с.
5. Стороженко І. Великий Кордон і українське козацтво кінця XV — середини XVII ст. / І. Стороженко // КС. — 2006. — № 1 (367) — С. 31–41.
6. Кривоший О. Специфіка та межі присутності “жіночого” в культурному просторі Запорозжя. Воєнно-історичний аспект. / О. Кривоший // Мандрівець. — 2011. — № 5. — С. 20–28.
7. Лисенко О. Повсякденна історія війни: методологічні нотатки / О. Лисенко // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / відп. ред. О. Є. Лисенко НАН України; Інститут історії України. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — Вип. 13. — С. 8 — 22.
8. Мірза-Авакянц Н. Українська жінка XVI–XVII ст. / Н. Мірза-Авакянц. — Полтава, 1920. — 94 с.
9. Д-р Антоній І (Й. Ролле) Украинские женщины / Д-р Антоній І // КС. — 1883. — № 6. — С. 268–309.
10. Кривоший О. Жінка в культурному просторі Запорозжя. Межі присутності / О. Кривоший // Історія в школі. — 2011. — № 9. — С. 15–23.
11. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорозжского. Извлечена из собственного запорожского архива / А. Скальковский. — Одесса, 1841. — 437 с.
12. Скальковский А. Історія Нової Січі, або останнього Коша запорізького / А. Скальковский — Дніпропетровськ: Січ, 1994. — 678 с.
13. Іванникова Л. Фольклористика Півдня України: сторінки історії / Л. Іванникова. — Запоріжжя: РА Тандем-У, 2008. — 292 с.
14. Записки о Южной Руси / П. Кулиш. — Т. 1. — Санкт-Петербург, 1856 — 324 с.; Т. 2. — Санкт-Петербург, 1857. — 355 с.
15. Мордовцев Д. Л. Гайдамаччина: историческая монография в двух частях / Д. Л. Мордовцев. — Санкт-Петербург, 1870. — 484 с.
16. Куліш П. Твори. / П. Куліш: в 2-х т. — К. : Дніпро, 1989. — Т. 2. — 586 с.
17. Костомаров Н. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII ст. / М. Костомаров. — Санкт-Петербург, 1860. — 303 с.
18. Костомаров Н. И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях / Н. И. Костомаров // Быт и нравы русского народа в XVI и XVII столетиях. — Смоленск: Русич, 2002. — С. 3–239.
19. Костомаров Н. Черниговка. Быль второй половины XVIII века / М. Костомаров / Твори в двох томах. — К., 1990. — Т. 2. — С. 582–739.
20. Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии / М. Костомаров // Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. — К.: Либідь, 1994 — 364 с.
21. Буряк Л. І. Правовий статус жінки як об'єкт дослідження в українській історіографії другої половини XIX ст. / Л. І. Буряк // Український історичний журнал. — 2009. — № 1. — С. 190–211.
22. Антонович В. (В.А.). Рец. на кн.: “D-r. Antoni J. Niewiasty kresowe. — Warszawa, 1883. Д-р Антоній І. — Женщины на окраинах. Варшава 1883 г.” — С. 873–876.
23. D-r Antoni J. Niewiasty kresowe / D-r Antoni J. — Warszawa, 1883. — 224 s.
24. Баженова С. Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, 2001. — 224 с.
25. Д-р. Антоній І (Ролле Й.І.) Украинские женщины: Исторические рассказы / Д-р Антоній І // КС. — 1883.— № 6. — Т. 6. — С. 268–309.
26. D-r Antoni J. Женщины при Чигиринском дворе / D-r Antoni J // КС. — 1894. — Т. 44. — № 1. — С. 107–126; № 2. — С. 282–304; №3 — С. 512–529.
27. Д-р. Антоній І (Ролле Й.І.) Жінки при Чигиринському дворі: / Публ. за ж. “Киевская старина”. — 1994. — № 1–3 / Д-р. Антоній І // Хроніка-2000. — 1994. — №3-4. — С. 134–175.
28. Пономарев И. Запорозжская песня / И. Пономарев // КС. — 1887. — Т. 18. — № 8. — С. 587–588.
29. Історичні пісні / АН України, Інститут мистецтвознавства фолькл. мат. А. І. Гуменюк; за ред. М. Т. Рильського і К. Г. Гуслистого. — К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1961. — 1066 с.

30. К-ш В. [Каллаш В.] Малорусская “паленица” (женщина-богатырь) / В. К-ш // КС. — 1887. — Т. 19. — № 9. — С. 196-197.
31. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3 т. / Д. І. Яворницький — Львів: Світ, 1990. — Т. I. — 319 с.: іл.
32. Буряк Л. Жінка і політика в українському історіографічному дискурсі (друга половина XIX — перша третина XX ст.) / Л. Буряк // Пам'ять століть. — 2010. — № 4-5. — С. 19–36.
33. Кривоший О. П. Амазонки і “амазонство” в українській фольклорній традиції та історіографії другої половини XIX — першої третини XX ст. / О. П. Кривоший // Київська старовина. — 2012. — № 4(406). — С. 55–710.
34. Левицкий О. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI — XVII вв. / О. Левицкий // КС. — 1900. — № 1. — С. 1–15.
35. Левицкий О. Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужья / О. Левицкий // КС. — 1905. — № 1. — С. 89–97.
36. Грушевський М. С. Про батька козацького Богдана Хмельницького / М. С. Грушевський. — К., 1909. — 67 с.
37. Грушевський М. С. Про батька козацького Богдана Хмельницького / М. С. Грушевський — Дніпропетровськ: Січ, 1993. — 55 с.
38. Кривоший О. П. “Сильна жінка” зі зброєю в українському історіографічному дискурсі XVI–XIX ст. / О. П. Кривоший // Київська старовина. — 2012. — № 1(403). — С. 16–34.

For the first time in the native historiography the author traces the evolution of the historical views on the problem of the existence/inexistence of “feminine” in the cultural environment of Zaporizhzhya Cossacks epoch in the works of Ukrainian historians of the second half of XIX and the first half of XX century, the author also examines the transformation of plots depending on the historical circumstances.

Keywords: historiography, Zaporizhzhya, Zaporizhzhya Cossacks, everyday life of women in wartime, cultural environment, scientific work of A. Skalkovsky, P. Kulisch, M. Kostomarov, V. Antonovich, I. Rolle, D. Yavornytsky, O. Levitsky, woman-warrior.